

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

ЦЕРКОВНЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНИ

У ТРЬОХ ТОМАХ

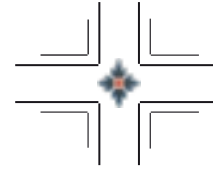

АРХІТЕКТУРА
—
МОНУМЕНТАЛЬНЕ
МИСТЕЦТВО

—
ТОМ I

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2018

ЦЕРКОВНА АРХІТЕКТУРА IV—XV СТОЛІТЬ

Найвеличнішими, чисельно найбільш збереженими свідками відшумілих епох в Україні є муровані храми. Позначені шрамами часу їхні міцні драматичні силуети бентежать уяву, викликаючи з минулого образи історичних діячів, знаменних подій, відгримілих баталій. На наших теренах вони постали в камені в різних місцях і в різні історичні періоди як духовні осердя християнської місіонерської ідеї і як фактор нашого цивілізаційного вибору. Однак нині вони більше фігурують як найцінніші вимурувані велети-артефакти багатой мистецької спадщини України у її внеску в світову культуру.

Найраніші пам'ятки мурованого церковного будівництва на теренах України, переважно археологічні залишки, своїм корінням сягають пізньоримського і ранньовізантійського світів; а за переказами — ще давніше, починаючи від зорі християнства, а саме — легендарної новозавітної місії св. апостола Андрія Первозваного в Криму. Знахідки походять здебільшого з південного узбережжя Криму, з території колишніх античних колоній греко-римської доби, які у середньовіччі трансформувалися у міста Візантійської імперії. Найзnanішими серед них були: Херсонес, більше відомий як Корсунь, в околицях сучасного Севастополя, Пантікапей (нині місто Керч), Сугдея — Судак. На території України саме тут найкраще простежується ранньохристиянська церковна традиція, що, починаючи з IV ст. після Різдва Христового (тобто раніше від більшості сучасних європейських країн, за винятком Греції, Італії, Вірменії), розвинулась на базі культурної традиції античних кам'яних споруд, переважно — язичницьких храмів, з активним використанням будівельних матеріалів попередніх епох. І це не випадково, адже ця південна частина України засадничо була тісно пов'язаною історично, економічно і географічно з народами Середземномор'я і, на відміну від північних вітчизняних територій, мала можливість упро-

довж століть активно розвиватись у руслі античної, а згодом і християнської середньовічної традиції візантійського зразка аж до захоплення в середині XV ст. Криму золотоординцями і становлення Кримськотатарського ханства під протекторатом Туреччини.

Загалом еволюцію формотворчих ідей у церковній архітектурі цієї частини України впродовж V—XIII ст. диктувало візантійське зодчество, яке в Криму поступово викристалізувалося в декілька провінційних шкіл (найвпливовіша — херсонеська).

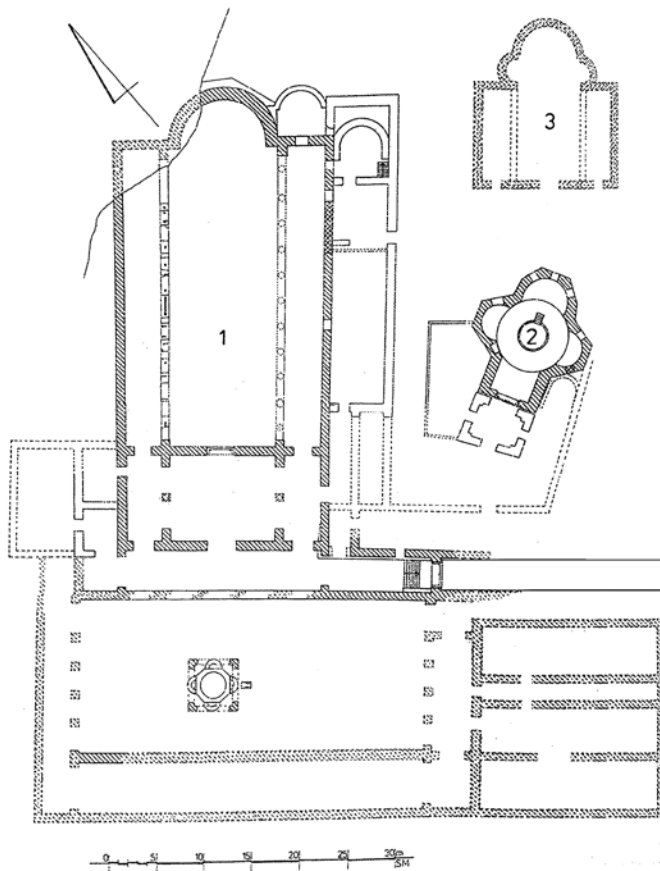
У візантійську добу, починаючи з V ст., найбільшим містобудівним центром давнього сакрального будівництва на території України до кінця X ст. було місто Корсунь (антична назва — Херсонес), звідки, згідно з літописними даними, Володимир Великий перейняв значною мірою християнську традицію храмубудування. Значимість міста найкраще знаменує сам факт історичного торгу: повернення Корсуня Візантії в обмін на породичання київського князя і правителя Давньокиївської імперії з правлячою Македонською династією найбільшої і найрозвиненішої на той час імперії, спадкоємиці Риму. Це місто ще близько кін. V ст. увійшло до складу Візантії як найбільший північний християнський торговий центр та форпост імперії в Криму, з якого здійснювався основний контроль за північними варварськими племенами¹. Християнські храми у формі протяжних базилік², центричних споруд, згодом вирішених у висоту хрестово-купольних церков³ поступово займали місце домінант в акцентуючих урбанізованих вузлах Херсонеса: площах, узвишсях, перехрестях вулиць тощо серед давнішої, ще в античні часи сформованої, прямокутно-сітчастої планувальної структури міста, до певної міри розвиваючи концепцію розміщення давньогрецьких храмів на Агорі. Правдоподібно, що перші мистецькі будівельні артілі і майстри, чия праця широко використовував київський князь, походили саме з захопленого ним напередодні Корсуня, який з останньої чверті IV ст. вже був центром окремої церковної єпархії. Фактологічно це засвідчує підпис єпископа Еферія на Другому Вселенському соборі 381 р., а археоло-

**Мозаїчна підлога
Уваровської базилики,
м. Херсонес, АР Крим.
V—VI, X ст.**

гічно — знахідка навершя архієпископської па-
териці з написом кін. IV — поч. V ст.: «...єпископ
Христа міста Херсонеса...»⁴. У IV ст. виникла також
Боспорська єпархія, а вже до поч. VII ст. з'явилися
Сугдейська і Готська єпархії зі своїми місцевими
традиціями в церковному зодчестві, однак най-
впливовішим християнським центром у Криму,
принаймні до XII ст., залишався Херсонес.

Для будівництва християнських храмів часто
застосовували тесаний бутовий камінь, опалену
цеглу-плінфу, поширеною також була особлива
візантійська змішана техніка кладки з чергу-
ванням окремих рядів, викладених каменем і
плінфою⁵. У доіконоборчий період тут тотально
домінували базилікальні храми, згодом, особли-
во з X ст., стали переважати хрестово-купольні
церкви. В самому Херсонесі переважна більшість
храмів базилікального типу була зведена в змі-
шаний спосіб «opus mixtum». Бічні симетричні
нави і нартекс завершувались односхилими спа-
даючими до зовнішніх країв дахами, над якими
вивищувався двосхилий дах над головною на-
вою, формуючи пірамідально-східчастий ефект
силуету споруд. Серед більшості дослідників до-
мінує думка, що апсиди вівтарної частини зами-
калися переважно півкруглими конхами (чвертьсферами), перекритими
наметовими керамічними дахами⁶. Спершу дахи церков покривали ши-
рокою плоскою черепицею, згодом — жолобковою черепицею⁷. Назовні
базиліки, як і решта храмів візантійської епохи, практично не виділялися
декором, тільки горизонтальні смуги техніки змішаної кладки вносили де-
коративний ефект у фактуру строгих, монументально витриманих фасадів.

**Комплекс споруд довкола
Уваровської базиліки (план),
м. Херсонес, АР Крим. V—VI, X ст.**

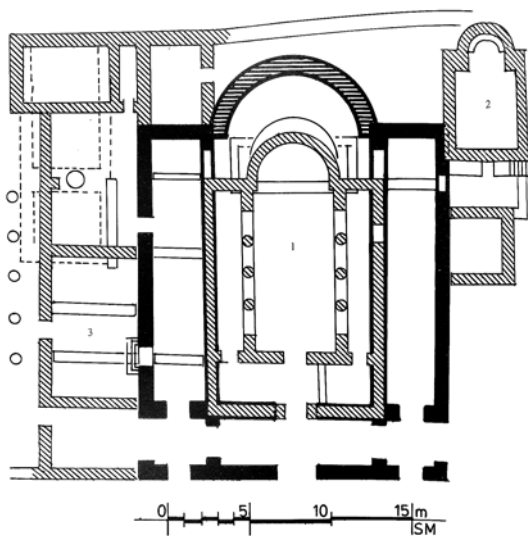
**Уваровська базиліка
(реконструкція). м. Херсонес,
V—VI, X ст. Парк мініатюр,
м. Бахчисарай, АР Крим**

В інтер'єрі стіни тинькували і розписували орнаментальними композиціями в техніці фрески, часто оздоблювали мозаїкою. Головну інсоляцію базилік забезпечував зазвичай з боків головної і бічних наряд симетрично розміщених віконних проїм, переважно лучкової або півциркульної форми, натомість вівтарна частина, яка завдяки низькій передвівтарній перегородці просторово вдало відкривалася в середню наву, зазнавала меншого впливу природного освітлення. Проте світло добре фокусувалося в центрі вівтаря навколо престолу за рахунок кількох вікон, високо розміщених півколом у товщі півкруглої апсиди. На відміну від бічних нав, висока двоярусна середня нава щедріше освітлювалася крізь більші отвори верхніх вікон з переважно ажурними мармуровими решітками⁸. Вікна були засклені прямокутними або круглими листами, з яких випливали форма, розміри й рисунок віконних переплетень⁹. Над вівтарем вище вікон здіймалася злегка притінена опукла конха, яка ефектно вирізнялася світловим відблиском сяючої різнокольорової мозаїки. Переливи блиску мозаїк виразно контрастували з матовістю фрескового стінопису, формуючи неповторний художньо-декоративний ефект, втілений згодом аналогічно, але суттєво масштабніше в інтер'єрі Софійського собору в Києві. Натомість в односхилий вузький вхідний нартекс світло проникало в основному через дверні проїми звичайної прямокутної або лучкової форми. Для облицювання і храмооблаштування зазвичай застосовували привозний білий проконеський мармур (колони з капітелями, лиштви віконних і дверних проїм, амвон, передвівтарна перегородка та ін.), рідше — інші матеріали та види мармуру, зокрема, зелену брекчію, порфир, алебастр; підлоги покривали плитами з білого мармуру або кольоровою мозаїкою¹⁰.

На відміну від пізніше апробованих хрестово-купольних храмів, базиліки в Херсонесі були безверхі і в своїх об'ємно-просторових вирішеннях менше наслідували римські зразки, натомість зазнали більшого впливу грецької та столичної (константинопольської) архітектури¹¹. Однак у доіконоборчий період велике поширення базилікальних споруд у Криму, на думку ряду авторитетних дослідників, зокрема Володимира Січинського,

Базиліка в базиліці
(план),
м. Херсонес, АР Крим. VI ст.

Юрія Асеева, було спричинене не стільки впливом константинопольської, скільки сирійської¹² і малоазійської християнських традицій,¹³ завдяки більш інтенсивним економічним і культурним зв'язкам з цими південно-східними регіонами. Водночас, як слушно зауважує Ю. Асеев услід за А. Якобсоном, арсенал будівельної техніки місцевих майстрів у Криму був більш типовим саме для константинопольської школи зодчества і не властивим для малоазійських церковних будівель¹⁴. Оскільки християнізація Криму поряд зі зведенням потужних оборонних ліній з часу імператора Юстиніана I складала першочергову стратегію Візантії в цьому регіоні, базиліки зводяться тут не лише у великих портових містах, але й у фортечних комплексах на високогірних плато (Мангуп, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале тощо) в VI—VII ст.¹⁵ У період свого найбільшого розквіту Херсонес зі зміцненням позицій

Базиліка в базиліці,
м. Херсонес, АР Крим. VI ст.

Візантії в південно-західному Криму в кін. VI—VII ст. перетворюється на великий релігійний і паломницький центр християнського світу, відомий далеко поза межами Тавриди. Архидиякон Феодосій називає його одним з транзитних паломницьких пунктів на шляху до Єрусалима¹⁶. Останній факт значною мірою пов'язаний з культом мощей папи римського Мартина I, історією його страдницького заслання і смерті в Херсонесі в середині VII ст., що значно підняло престиж раніше провінційно трактованого міста в очах християнського ранньосередньовічного світу¹⁷.

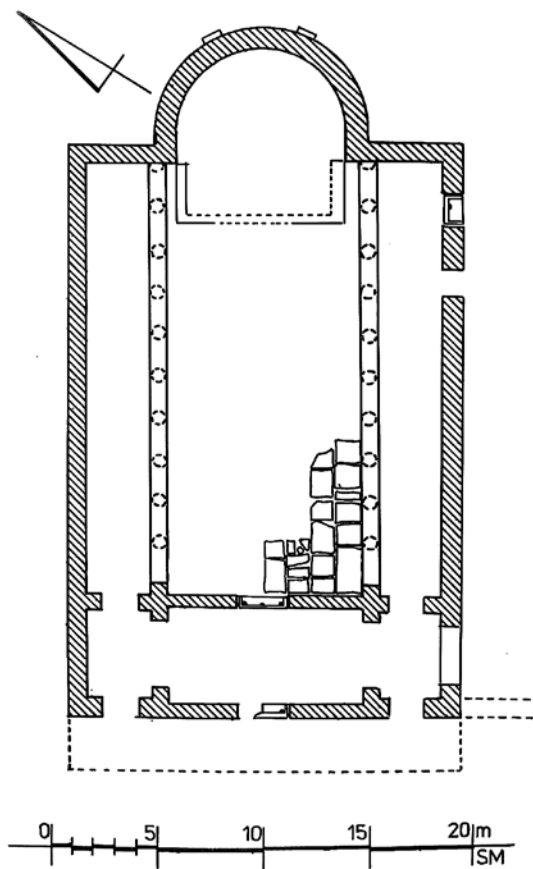
Однак найбільшу славу місту як особливо шанованому християнському паломницькому центру середньовіччя приніс культ св. Климента (четвертого після св. Петра папи римського), якого, за наказом римського імператора Траяна, навпроти Херсонеса скинули з човна у море з каменем на шиї. Згідно з легендою життя святого, через вісім століть Чорне море повернуло на берег нетлінне тіло Климента, яке опісля зберігалося в херсонеському храмі Дванадцяти апостолів аж до походу київського князя Володимира¹⁸. У 988 р., після прийняття визнаного Константинополем свого хрещення, найвірогідніше в Корсуні, Володимир Великий перевіз мощі св. Климента-папи до Києва, поклавши їх, як офіційно найшанованішу реліквію неофітної Київської Русі, для зберігання в головний храм імперії — Десятинну церкву. Це започаткувало княжу вітчизняну традицію особливого вшанування мощей святих мучеників, знайшовши своє продовження на місцевому ґрунті у проголошеному державному культі князів-мучеників Бориса і Гліба. Ця вкрай важлива для нової християнської імперії подія поряд з хрещенням, одруженням на візантійській принцесі та узгодженням з Константинополем переміщенням до ще однієї християнської столиці реліквій, трофеїв, цінностей, людського ресурсу і знань візантійського зразка забезпечили Києву і правлячій династії Рюриковичів багатовікову легітимність та імперську спадковість на засадах нової християнської традиції (по лінії Херсонес — Київ) в очах світу, правлячих зовнішніх і внутрішніх еліт та населення підлеглих територій.

На сьогодні в Херсонесі знайдено рештки близько 30 церков, серед них десять ранньовізантійських базилік, що походять переважно з доіконоборчого періоду, решта храмів належать до середньовізантійського періоду¹⁹. Найбільшим за розмірами і одним з найдавніших археологічно виявлених базилікальних храмів є «Уваровська базиліка» в Херсонесі V—VI ст., що була ґрунтовно перебудована в період Македонської династії X—XI ст.²⁰ Більшість дослідників припускають, що ця будівля була головним релігійним центром міста й ідентифікують її зі згаданим у письмовому джерелі XVII ст. головним храмом міста — базилікою св. Петра²¹. Якщо одруження князя Володимира з цесарівною Анною таки мало місце в Херсонесі, то воно могло лише відбутися в головному діючому на той час міському храмі. Згадана базиліка була тринавною спорудою без трансепта з подовженими пропорціями вздовж осі схід—захід розмірами 47,17 × 22,4 м з виступаючою вівтарною частиною зі сходу. З заходу до нави прилягали широкий нартекс, вузький екзонартекс (галерея) і великий двір атриумного типу. Храм вирізняється випуклою півкруглою великою апсидою й дуже видовженою центральною частиною з довжиною нав 30,35 м, дуже вузькими бічними навами шириною близько 4 м та ширшою головною навою (11,4 м)²², що зближує споруду з західноримським типом базилік²³.

В інтер'єрі храму нави були розділені двома рядами струнких мармурових колон; стіни були вкриті мозаїками і фресковим живописом з ранньохристиянськими сюжетами, водночас яскравий колористичний ефект створювала мозаїчна підлога в бічних навах²⁴, натомість головна нава була замощена мармуровими плитами. Дах перекривали великою плоскою черепицею, яка за формою нагадувала античну, а стіни основної споруди зведені нетипово, без вставок шарів цегли-плінфи, лише з рядів тесаного каміння знизу більших розмірів, ніж угорі²⁵. З півдня до базиліки прилягав цілий ряд додаткових бічних приміщень, насамперед хрестильня (баптистерій) з трьома апсидами (триконх) і мармуровим басейном. Стіни баптистерію збереглися до висоти вище 2 м і були зведені з рядів плоскої цегли-плінфи квадратної форми й рядів, викладених з каменю технікою змішаного мурування²⁶. Цікаво, що при розкритті у 1853 р. базиліки графом А. С. Уваровим виявили добре збережений амвон ранньохристиянського зразка, опоясаний поміж шістьох колон плоскими мармуровими плитами з зображеннями христів (на час розкопок збереглась лише одна плита)²⁷.

На південний схід від масиву великої базиліки містився значно менший за розмірами базилікальний храм з трипелюстковою конфігурацією апсиди на зразок триконха, а майже поряд, західніше — баптистерій з подібним вирішенням екседру східній частині храму²⁸. Фактично навколо Уваровської базиліки впродовж V—XI ст. у північній частині міста сформувався значний комплекс споруд церковного призначення,

Базиліка 1935 р.
(план),
м. Херсонес, АР Крим, VI ст.

Базиліка 1935 р.,
м. Херсонес, АР Крим. VI ст.

який своїми розмірами, розбудованою інфраструктурою вказує на першорядну роль у сакральному житті середньовічного Херсонеса.

Типологічно близькими до Уваровської було декілька інших базилік міста, які нагадували римські взірці, зокрема, відома «базиліка в базиліці» (№ 15), базиліка 1935 р., розкопана у північній частині Херсонеса. На відміну від більшості храмів, частково зберігся перший ярус цієї тринавної споруди з кладкою змішаного мурування, білокам'яними вхідними порталами прямокутної форми, частково збереженою з південного боку колонадою з проконеського мармуру й різьбленими капітелями, опоясаними двома рядами аканту (були майже цілісно відновлені п'ять колон уздовж лінії, що розділяла головну і бічну нави). Реконструйовано фрагмент стіни вхідного вузла базиліки з дверними проймами, обрамленими профільованими прямокутними порталами, знайденими в нартексі²⁹. Цікаво, що підлога середньої нави була вимощена переверненими донизу чоловим декорованим боком мармуровими плитами з саркофагів ще античного періоду (плити містили високомистецькі рельєфи із зображеннями грецьких олімпійських богів, античних героїв, зокрема, подвигів Геракла³⁰. Загалом храм пережив декілька будівельних періодів, має традиційну для Херсонеса орієнтацію на північний схід (зумовлену особливостями скелястого рельєфу); належить до тринавних прямокутних у плані базилікальних споруд без трансепта з нартексом і екзонартексом, що функціонував уже наприкінці VI ст.³¹ Наявність півциркульної апсиди і витягнутість пропорцій вздовж поздовжньої осі зближують її з базиліками римського типу, передусім нагадуючи церкву Санта Сабіна в Римі, зведену на століття раніше (422—432).

Однак найрозповсюдженішим у Херсонесі і Тавриці був грецький тип базилік, що походив від константинопольських взірців. Такими є Східна (№ 36) і Західна (№ 13) базиліки, базиліка 1932 р., храм на пагорбі (№ 14), церква на площі при соборі (№ 28) та ін.³² На відміну від римського типу